

Hrvatska i ljudska prava 1990. - 1992. - okvir za istraživanje (etnocentrizam, autoritarni populizam, ljudska prava i demokracija)

ALBERT BING

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Ovaj rad predstavlja prilog istraživanju problematike ljudskih prava i razvoja demokracije u Hrvatskoj u povijesnom kontekstu raspada Jugoslavije, uspostave hrvatske države i tranzicije hrvatskoga društva 1990.-1992. godine. Rad je dio šire studije i bavi se s dva aspekta teme: relevantnosti ljudskih prava za najnoviju povijest Hrvatske i historiografskom dimenzijom pojave i sprege etnocentrizma i autoritarnog populizma kao obilježja nacionalnih homogenizacija početkom devedesetih godina u Srbiji i Hrvatskoj (bivšoj Jugoslaviji). Rad također predstavlja metodološki pokušaj interdisciplinarnog povezivanja različitih - prije svega politoloških - aspekata osnovne teme: značajki i polazišta stajališta novih političkih elita, recepciju vrijednosnih određenja u uvjetima tranzicije i rata, razumijevanje odnosa nacionalnog interesa i demokratizacije (čija je sastavnica usvajanje načela zaštite ljudskih prava) i sl. U širem okviru apostrofira se problematika odnosa nacionalizma i demokracije u diskursu nove političke elite nakon uvođenja političkog pluralizma. Te pojave ilustrirane su aktualnim i naknadnim zapažanjima sudionika i analitičara toga povijesnog razdoblja te autoru dostupnim dokumentima.

Ključne riječi: raspad Jugoslavije, ljudska prava, Domovinski rat, europske integracije, hrvatsko-srpski odnosi

Uvod

Povijesnu prijelomnicu s početka devedesetih godina 20. stoljeća u Hrvatskoj obilježile su tri osnovne povijesne silnice: promjena društvenog sustava (uvođenje političkog pluralizma), stjecanje samostalne i međunarodno priznate države i sukobi vezani uz raspad Jugoslavije, posebice ratovi u Hrvatskoj i BiH. U tim povijesnim okvirima posebno značenje imala je problematika ljudskih prava.¹ Štoviše, može se postaviti teza kako je odnos prema pojedinim

¹ O povijesti nastanka i razvoja ljudskih prava postoji opsežna literatura koja obuhvaća gotovo sve društvene i humanističke znanosti. Osnovne teorije ljudskih prava (u najširem kontekstu) razlikuju građanska, kolektivna, grupna i ljudska prava. Ona se mogu razlučiti kao neotuđiva, individualna, pravno regulirana, prirodna, negativna i pozitivna prava te socijalna prava. Razlikuju se i spolna prava (žena i muškaraca) te prava djeteta. Povijest ljudskih prava razlikuje „tri

aspektima ljudskih prava u Hrvatskoj i Jugoslaviji te međunarodnoj zajednici odredio povijesni tijek, kako u Hrvatskoj tako i u regiji. To se posebice odnosi na problematiku masovnog kršenja ljudskih prava, ali i pitanja vezana uz tranzicijske procese, prije svega razvoj institucije civilnog društva.

Odnos prema ljudskim pravima može se promatrati i kao jedno od središnjih pitanja pozicioniranja Hrvatske u međunarodnoj zajednici tijekom procesa raspada Jugoslavije i proglašenja državne samostalnosti. Međunarodno priznanje Hrvatske početkom 1992. godine, kao i dinamika približavanja priželjkivanim euroatlantskim integracijama - proces koji traje i danas, bili su u najužoj vezi s pojedinim aspektima problematike ljudskih prava.² U istom razdoblju ljudska prava predstavljala su jedno od središnjih političkih pitanja društvenog razvoja Hrvatske, koja su se manifestirala nizom složenih problema u čijem središtu stoji problem usklađivanja izgradnje države i razvoja demokratizacije, odnosno civilnog društva. Razdoblje 1990. - 1992. godine predstavlja povijesno ishodište procesa i događaja vezanih uz otvorena pitanja ljudskih prava koja su aktualna i danas. Već i letimičan uvid u aktualne medijske političke sadržaje danas - krajem 2006. i početkom 2007. godine, ukazuje na iznimno visoku zastupljenost tema čiji sukub čini problematika ljudskih prava te, istodobno, duboku podijeljenost današnjega hrvatskog društva u vezi s tim pitanjima.³ Gledajući iz perspektive suvremene - „ubrzane“ - povijesti, već tijekom njezina stvaranja pojavljuju se i historiografske ocjene događaja na području bivše Jugoslavije (povijest „realnog vremena“); jednu od meritornih ocjena (povijesnih) promjena u regiji - koja je u izravnoj vezi s načinom na

generacije“ ljudskih prava koja su popraćena odgovarajućim teorijskim postavkama i razvojem zakonodavstva. O tome vidi, primjerice, www.en.wikipedia.org/wiki/Human_rights (osnovna adresa na kojoj se mogu naći mnogobrojni relevantne informacije i dodatni izvori). Za potrebe ovoga rada određenje ljudskih prava svuđeno je na jedno od recentnijih i općenitijih tumačenja toga pojma koje se pojavljuje u kontekstu problematike međunarodnih odnosa: „Pitanje ljudskih prava odnosi se na odnose između ljudi te na odnose između pojedinaca i državnih vlasti na svim razinama - od lokalnih do međunarodnih. Ljudska prava obuhvaćaju ona područja individualnih ili zajedničkih sloboda koje se nalaze izvan dosega državnih vlasti ili koje su, zbog njihove neraskidive povezanosti s ljudskim dostojanstvom i dobrobiti, predmetom zaštite, jamstava ili promicanja od strane državnih vlasti. U proteklih pola stoljeća jedno od temeljnih i najšire prihvaćenih ljudskih prava bilo je pravo na političku neovisnost i samoupravu.“ Vidi A. LeRoy Bennett, James K. Oliver, *Međunarodne organizacije - Načela i problemi*, Politička kultura, Zagreb 2004., 332.

² O tome vidi, primjerice, dokumente njemačkih političkih stranaka i njemačke vlade iz 1990.-1991. Njemačka, koja je najzaslužnija za međunarodno priznanje Hrvatske izravno je uvjetovala svoju pomoć odnosom nove hrvatske vlasti prema ljudskim pravima, prije svega odnosom prema Srbima u Hrvatskoj. Vidi Nenad IVANKOVIĆ, *Bonn-Druga Hrvatska fronta*, Mladost, Zagreb 1993., 187., 188.

³ Među tim sadržajima ističu se: odnos prema kažnjavanju ratnih zločina, problematika prava manjinskih naroda, ostvarivanje građanskih sloboda, funkcioniranje pravnih institucija, grube povrede radnoga prava slijedom afirmacije 'predatorskog kapitalizma' - pretvorbe društvene imovine u državnu i njezine privatizacije u uvjetima rata ...; u širem povijesnom kontekstu može se govoriti o problemima rekonzilijacije i koegzistencije naroda u regiji, uspješnosti provođenja pravde kao alternative pojavi revanšizma i revizionizma, temeljitim promjenama moralne paradigme i sustava društvenih vrijednosti što odražava i odnos prema konceptu ljudskih prava itd.

koji su te promjene tekle te njihovim konačnim rezultatom: etnički homogenim prostorima (kao posljedicom masovnog kršenja ljudskih prava) - iznio je 1996. godine Ivo Banac (1996.): „Mnogo toga što se dogodilo, posebno u Bosni i Hercegovini, a dijelom i u Hrvatskoj, govori o tome da su poremećene određene povijesne linije kontinuiteta, da su čitava stanovništva pomaknuta, da su mnogi životi uništeni, da se stvara jedna nova realnost, koja vjerojatno neće biti tako lako osporena, koja neće tako lako biti promijenjena. Počinjemo s nečim novim i to nesumnjivo predstavlja pobjedu onih ideja koje smatram pogubnim u zadnjih pet-šest godina, ideje etničkog čišćenja, ideje stvaranja nacionalno homogenih država.“⁴

Problematika ljudskih prava obuhvaća širok sklop tema kojima se bave gotovo sve humanističke i društvene znanosti. U turbulentnim okolnostima raspada Jugoslavije i uspostave novih geopolitičkih datosti događalo se preispitivanje cijelog niza vrijednosnih određenja koja se mogu odrediti odnosom procesa stvaranja nacionalne države i demokratske preobrazbe. Početkom devedesetih dolazi do promjene koncepta vrijednosti; ljudska prava koja reprezentiraju socijalistički sustav vrijednosti – pravo na rad, zdravstvenu zaštitu, obrazovanje i sl. – potiskuju prava na političke slobode (pravo političkog organiziranja, samoodređenje naroda, sloboda medija...). Početkom devedesetih godina osnovnu tendenciju čini isticanje kolektivnih ljudskih prava i formaliziranje individualnih, a u tom kontekstu može se pratiti geneza odnosa nacionalizma i demokracije (izgradnja nacionalne države u odnosu prema izgradnji civilnog društva).

Ovaj prilog fokusira jedan aspekt toga složenog odnosa relevantnog za prilike u Jugoslaviji i Hrvatskoj početkom devedesetih godina 20. stoljeća. U njegovu su središtu političke pretpostavke pojave masovnog kršenja ljudskih prava - etnocentrizam i autoritarni populizam - kao bitna obilježja jugoslavenskih ratova. U drugoj polovici osamdesetih godina režim Slobodana Miloševića uspostavlja paradigmu nacionalne homogenizacije kao model nacionalne konsolidacije Srbije, ali i Jugoslavije. Taj model, koga karakteriziraju etnocentrizam i autoritarni populizam, dovest će tijekom devedesetih godina do serije jugoslavenskih ratova u kojima će različitim vidovima kršenja ljudskih prava koncept etničke teritorijalizacije postati koncept rješenja “jugoslavenske krize”. Prema hrvatskim analitičarima iz ranih devedesetih godina atribucije etničkog nacionalizma i autoritarnog populizma bile su osnova za razlikovanje prodemokratskog sjeverozapada (Slovenije i Hrvatske) od agresivnog jugoistoka (Srbija i Crna Gora) Jugoslavije. Međutim, isti sindrom uskoro će se početi razvijati i u Hrvatskoj. Novi imaginarij balkanske regije tako je obilježen ispunjenjem jedne davne političke poruke koja je razrješenje međunacionalnih problema – Srba i Hrvata - sagledavala sintagmom “do istrage vaše ili naše”⁵

⁴ Razgovor Ivo BANAC i Vojin DIMITRIJEVIĆ, “Zapad i demokracija u Hrvatskoj i Srbiji”, gl. ur. Tomislav JAKIĆ, urednik Omer KARABEG, *Mostovi dijaloga: razgovori ratu usprkos*, Radio Slobodna Europa, Prag, Media Centar, Banja Luka 1998., 272.

⁵ Nikola STOJANOVIĆ, “Srbi i Hrvati”, *Srbobran*, br. 168./169., 1902.

U uvjetima rudimentarne demokracije - koja obilježava razdoblje uvođenja političkog pluralizma u Hrvatskoj početkom devedesetih godina, razvija se ideološki i politički koncept nove političke elite (prije svega vlasti). On nastaje kao reakcija na političke prilike u tadašnjoj Jugoslaviji, ali i kao posljedica složene povijesne baštine, u prvom redu sukoba tijekom Drugoga svjetskog rata i autoritarnog naslijeđa iz razdoblja vladavine komunističke vlasti. Usporedno se razvijaju težnja za demokratizacijom, ali i nacionalizam. Poveznica tih dvaju aspekata rezultirala je političkom sintezom koja dominira devedesetim godinama u hrvatskoj politici te u bitnom utječe na društveni razvoj Hrvatske i danas.

Iako je Hrvatska početkom devedesetih nedvojbeno bila žrtva velikosrpske ambicije, demokratski deficit koji je obilježio gotovo puno desetljeće nove hrvatske vlasti nije bio samo posljedica izvanrednih okolnosti nametnutog rata. Jedan od razloga usporavanja demokratskih procesa i manjkavog odnosa prema ljudskim pravima može se pronaći u razvijanju hrvatske inačice autoritarne vlasti i etnocentrizma. Ona je djelomično bila reakcija na velikosrpske pretenzije, ali je imala i svoja autohtona ishodišta. U sklopu jednoga šireg istraživanja problematike ljudskih prava (kao ključne sastavnice procesa demokratizacije) u povijesnom kontekstu raspada Jugoslavije i uspostave hrvatske državne samostalnosti, ovaj rad se primarno bavi tim aspektom suvremene političke povijesti Hrvatske.

Osvrt na relevantnost problematike ljudskih prava za najnoviju hrvatsku povijest: kakva nova Hrvatska?

U sumrak jugoslavenske države politički vakuum nakon smrti Josipa Broza Tita ubrzano se popunjavao političkim previranjima u kojima se kao alternativa pokušajima restauracije poljuljanog komunizma pojavljuju opcije koje se pozivaju na tradicije liberalnih demokracija; usporedno sa zahtjevima za građanskom emancipacijom razvijaju se i zahtjevi za nacionalnom emancipacijom.⁶ U osnovi tih političkih tendencija, koje tijekom devedesetih godina na dramatičan način kulminiraju stvaranjem nacionalnih država, nije bila samo borba novih političkih elita za Titovo naslijeđe te sukob prodemokratskog sjeverozapada s nacional-komunizmom i velikosrpskom ekspanzijom Slobodana Miloševića; iako su društveni procesi i događaji koji su obilježili raspad Jugoslavije imali jasan pečat nataloženih povijesnih antagonizama (ne samo nacionalnih) i kroničnih kriza jugoslavenskog društva, važna inicijalna sastavnica političkih promjena bila je i težnja za ostvarivanjem uskraćivanih političkih sloboda i socijalnim boljitkom, koji su doživljavani kao liberalni demokratski koncept temeljen na otvorenom tržištu i poštivanju ljudskih prava.⁷ Nametnuti

⁶ Dakako, (pojedinačni) nacionalni interesi nužno ne isključuju zastupljenost (univerzalnih) građanskih interesa.

⁷ Na prijelazu osamdesetih u devedesete godine 20. stoljeća u političkoj retorici političara sklonih reformama (npr. Velimir Srića) često se rabila uopćena sintagma liberalne provenijencije o „slobodnom protoku ideja, ljudi, kapitala...“.

rat i okupacija, projekt stjecanja državne nezavisnosti te dugotrajnija nestabilnost regije potisnuli su u drugi plan pitanje kvalitativnih promjena u hrvatskome društvu. Državno osamostaljenje Hrvatske svakako je bilo izniman povijesni događaj no ostvarivanje političkih i ekonomskih sloboda te težnja stabilnom društvu ostaju ključnim sadržajem povijesnih promjena. Slijedom te postavke, u sklopu uvodnih razmatranja apostrofiraju se dva aspekta povijesne relevantnosti pitanja demokratizacije i usvajanja načela ljudskih prava u Hrvatskoj devedesetih godina. Prvi se odnosi na korelaciju stvaranja samostalne (nacionalne) države i pitanja njezina uklapanja u međunarodni poredak koji reprezentira vrijednosni sustav liberalnih demokracija (što je istaknuto kao cilj društvenih promjena u fazi uvođenja političkog pluralizma u Hrvatskoj). Drugi aspekt upućuje na problem držanja nove političke elite: njezinoj (ne)sposobnosti prepoznavanja ključnih društvenih problema svedivih na pitanje: nacionalizam i/ili demokracija.

Raspadom Jugoslavije i stjecanjem državne samostalnosti Hrvatske u prvi plan dolazi problem utvrđivanja njezina međunarodnog položaja. To iznimno složeno pitanje – pri čemu se dakako mora voditi računa o tadašnjim prilikama u Hrvatskoj i regiji - podrazumijevalo je jasna stajališta oko koncepta i smjernica razvoja hrvatskog društva. Kao što je naznačeno i prije formalnog uvođenja političkog pluralizma opredjeljenje hrvatskih građana (mediji, ankete i sl.) jasno je upućivalo na orijentaciju priključivanja Hrvatske državama liberalnih demokracija, odnosno razvijenog Zapada; pojedina istraživanja javnog mnijenja - čak i nakon zaoštavanja međunacionalnih odnosa 1991. godine - pokazala su da su pojmovi mira, slobode, ljudskih prava i demokracije pozicionirani kao najvažnija vrijednosna određenja “osobnih određenja” ispitanika.⁸ Te težnje, koje su metaforički iskazivane kao odvajanje Hrvatske od „Balkana“ i priključivanje „Europi“, bile su sastavnicom gotovo svih političkih programa istaknutih na prvim poslijeratnim višestranačkim izborima 1990. godine.⁹ Međutim, u sljedećem razdoblju - rata i demokratske tranzicije - hrvatska „eurofilija“ ubrzo se rastočila u „euroskepticizam“.¹⁰ Taj kvalitativan obrat bio je ekvivalentan pomaku u stajalištima pučanstva o međunacionalnim odnosima; u drugoj polovici osamdesetih godina i početkom devedesetih pozicije etničkog nacionalizma i etničke distance prema drugim jugoslavenkim narodima podržavala je manjina stanovništva, a napredovanjem procesa

⁸ Tko bi ratovao (istraživanje političkih stavova i nacionalne distance ispitanika provedeno je istodobno od 25. do 29. srpnja 1991. pisanom anketom u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani), *Danas*, 6. 8. 1991.

⁹ O tome vidi Ivan GRDEŠIĆ, Mirjana KASAPOVIĆ, Ivan ŠIBER, Nenad ZAKOŠEK, *Hrvatska u izborima '90*, Naprijed, Zagreb, 1991. Također vidi izborne programe stranaka i udruženja u Hrvatskoj i Sloveniji: *Naše teme*, Časopis za društvena pitanja, God. XXXIV, br. 3-4, Zagreb 1990.

¹⁰ O tome vidi studiju Nicole LINDSDROM & Maple RAZSA, “Reimagining the Balkans”, Syracuse University, www.ksg.harvard.edu/kokkalis/GSW1/GSW1/03%20Lindstrom%20Razsa.pdf

nacionalne homogenizacije, te posebice nakon izbivanja rata, pada i prag tolerancije.¹¹ Ljudska prava, koja se još početkom devedesete konsensualno ističu kao cilj društvenih promjena u Hrvatskoj, postupno postaju prijepornim pitanjem hrvatske političke javnosti. Petnaest godina kasnije odnos prema ljudskim pravima dominira kao jedna od temeljnih ideoloških podjela hrvatskoga političkog diskursa.

Tako, primjerice, Niko Pezelj u tjedniku *Fokus* navodi kako „u hrvatskom društvu vlada rascjep između humanističke inteligencije i hrvatske države koju je utemeljio prvi hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman i koja je obranjena u Domovinskom ratu od jugokomunističke i srbočetničke agresije“; prema Pezelju „današnja humanistička inteligencija obrazovala se na idejama nacionalnog nihilizma, borbenoga ateizma, boljševičkoga radikalizma i jugoslavenskoga unitarizma“ („krivoumni intelektualci pomračenog uma“). U Pezeljovu političkom imaginariju nacionalni interes suprotstavljen je ljudskim pravima i konceptu civilnog društva: „Na Helsinškoj konferenciji o europskoj sigurnosti i suradnji, održanoj 1975. s uvođenjem 'tzv treće korpe' o ljudskim pravima i demokratskim slobodama, s političke scene su nestali 'špijuni', a zamijenili su ih djelatnici tzv. nevladinih udruga. Iza fasada 'borbe' za ljudska prava i demokratske slobode kriju se subverzivno teroristička, psihološko propagandna i druga djelovanja nekih međunarodnih i domicilnih organizacija i nevladinih udruga koje financiraju nepoznati centri iz inozemstva.“¹² Drugu pak, dijagonalno suprotnu paradigmu odnosa nacije, države i ljudskih prava, reprezentiraju stajališta sociologa Srđana Vrcana koji je „sudjelovao (...) u tri velika međunarodna projekta u kojima (je) pisao i o nacionalizmu i o politikama identiteta i o civilnom društvu, a da mnoge stvari (nije) sam sebi razjasnio“. Vrcanova zapažanja, iznesena u njegovu posljednjem javnom istupu (umro je nedugo nakon toga), ističu alternativu populističkom gledanju na probleme nacije i nacionalne države u suvremenome hrvatskom društvu. Vrcan primjećuje kako je „nacionalizam prije svega zaokupljen problemom države“ te su stoga „nacionalizam i nacionalni pokreti (...) prije svega državotvorni, žele uspostaviti državu koja će biti nacionalna“. Jedna od suvremenih teorijsko-povijesnih zasada koju Vrcan analizira u kontekstu raspada Jugoslavije i afirmacije nacionalnih država razmatra postavke sociologa Ulricha Becka „koji kaže da je put do nacionalne države popločen represijom, nasiljem i to prema van u prijetećim ratovima s drugima i prema unutra u gušenju i pritiskanju (...) manjina“ te da „pregled moderne povijesti pokazuje da je u pravu“. Slijedom takvih stajališta Vrcan problematizira suvremenu recepciju nacionalnog u Hrvatskoj: „Je li nacija jedini legitimni i pravi kolektivni subjekt modernog živo-

¹¹ Vidi Vjeran KATUNARIĆ, „Sistem moći, socijalna struktura i nacionalno pitanje“, *Revija za sociologiju* 16, 1-4, 1986.; Vjeran KATUNARIĆ, „Dimenzije etničke distance u Hrvatskoj“, u M. LAZIĆ (ur.), *Položaj naroda i međunacionalnih odnosa u Hrvatskoj*, IDIS, Zagreb, 1991.; Ivan ŠIBER, *Psihologijski aspekti međunacionalnih odnosa*, KPSH, Zagreb, 1988. i sl. Prema Siniša MALEŠEVIĆ, *Ideologija, legitimnost i nova država – Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*, Jesenski i Turk i Fabrika knjiga, Zagreb, Beograd 2004., 480.

¹² Prema rubrici „Greatest Shits“, *Feral Tribune*, 4. 5. 2007.

ta? Mora li i zašto moderna država imati legitimitet i kao nacionalna? Kakav je odnos između nacionalne kulture i mehanizama civilnog društva...? i sl.¹³ Ove dvije društvene paradigme reflektiraju i različite poglede na problematiku međunarodnog položaja Hrvatske, odnosno problem njezina pozicioniranja u regiji i međunarodnim integracijama, istodobno problematizirajući i sustav društvenih vrijednosti u Hrvatskoj.

Jedan od izvora tih problema leži u povijesnoj divergenciji društvenih procesa u Hrvatskoj i (bivšoj) Jugoslaviji u odnosu prema relevantnim europskim i svjetskim trendovima integracija, što je u izravnoj svezi s poimanjem i društvenom stratifikacijom ljudskih prava i konceptom (nacionalne) zajednice. Na proslavi pedesetogodišnjice Europske unije u ožujku 2007. godine kancelarka Savezne Republike Njemačke Angela Merkel istaknula je integriranje europskog prostora kao začetak procesa koji je današnjih „480 milijuna Europljana koji imaju zajedničku zamisao kako bi htjeli živjeti“ doveo do današnje Europske zajednice.¹⁴ Jedna od ključnih poveznica „zamisli o zajedničkom životu“ (populacije stotinjak puta veće od Hrvatske) tijekom razdoblja od pola stoljeća poslijeratne Europe temelji se na evoluciji nacionalnog „ekskluzivizma“ u nadnacionalnu - solidarnu i interesnu - zajednicu; ili, kako je to svojedobno izrazio ministar vanjskih poslova Francuske Robert Schuman - jedan od pionira europskog zajedništva pedesetih godina 20. stoljeća - u svome programskom spisu „za Europu“, nenasilnom afirmacijom „načela jednakosti prava i obveza“.¹⁵ U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata povijest zapadne Europe može se promatrati kao postupna evolucija prevladavanja pojedinačnih nacionalnih interesa i afirmacija zajedništva koje počiva na sintezi zajedničkih interesa i vrijednosnih određenja. Pitanje „potiskivanja“ pojedinačnih identiteta amortizira se afirmacijom regija (kao organskih povijesno-kulturnih entiteta), a nacionalni interes (ekonomski suverenitet) zajedničkim organiziranim tržištem. Jedna od supstancijalnih postavki na kojoj počiva suvremeni koncept integracije europskog kontinenta - koji je Milan Kundera definirao kao „maksimum različitosti na minimumu prostora“ - bila je, uz uvažavanje geopolitičkog poretka utvrđenog nakon Drugoga svjetskog rata i baštinu liberalnih demokracija, poštovanje univerzalizma ljudskih prava. Te postavke isključivale su nasilan geopolitički preustroj, revizionizam i revanšizam te posebice rat i genocid, odnosno političke opcije koje bi govarale takve ideje.¹⁶

¹³ Vladimir MATIJANIĆ, „Posljednji intervju nedavno preminulog sociologa Srdjana Vrčana, Nacionalna država je popločena nasiljem“, *Feral Tribune*, 1. 3. 2007. Vidi <http://nwbih.com/news.cgi?refl=938>

¹⁴ Knut PRIES i Gerd NIEWERTH, „Intervju Angela Merkel“, *Jutarnji list*, 24. 3. 2007

¹⁵ ROBERT SCHUMAN, *Za Europu*, Zagreb, 2000., 7.

¹⁶ Problematika odnosa nacionalnih interesa i sigurnosti, dodatno opterećena blokovskom podjelom, predstavlja glavnu preokupaciju poslijeratne Europe. U tom povijesnom kontekstu razvija se Konferencija europske sigurnosti i suradnje koja slijedom širih odrednica Povelje UN-a razvija međunarodne pravne norme relevantne i za pitanja raspada Jugoslavije. O povezivanju načela KESS-a i UN-a s jugoslavenskom krizom vidi Alois MOCK, *Dossier Balkan i Hrvatska - Ratna agresija u bivšoj Jugoslaviji-perspektive za budućnost*, Zagreb 1998., 51.

Na prijelazu osamdesetih u devedesete godine 20. stoljeća u recepciji političke javnosti na zapadu (EU, SAD) povijesni procesi i idejni postulati koje je zagovarao Zapad bili su u posvemašnjoj suprotnosti s društvenim procesima i političkim tendencijama koje se razvijaju u Jugoslaviji i dijelu istočne Europe zahvaćene tranzicijskim procesima. Takvo stanje stvari u Jugoslaviji bilo je izvor "kontroverzi u zemlji, s jedne, i nerazumijevanja s inozemnim prijateljima, s druge strane", kako je problem položaja Hrvatske i Jugoslavije početkom devedesetih sagledao opozicijski političar Mika Tripalo.¹⁷ Iako su u jugoslavenskoj državi krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina postojale važne razlike u političkim postavkama aktera raspada Jugoslavije - te činjenice, kako te postavke nisu bile niti dovoljno prepoznate niti na vrijeme prihvaćene od strane najvažnijih međunarodnih činitelja EU-a i SAD-a (koji su mogli utjecati na tijek jugoslavenske krize) - vrijednosni kriteriji „euroatlantskog poretka“ postat će jednom od osnova vrednovanja, a u konačnici i okosnicom „povijesnog suda“ međunarodne javnosti o događajima vezanim uz raspad Jugoslavije. Na povijesnu sliku o uzrocima i posljedicama te osobito načinu nestanka jugoslavenske države (i nastanku novih država) u najvećoj mjeri utjecat će promišljanja koja su upravo koncept ljudskih prava uzela kao jednu od okosnica interpretacija te povijesne teme.

O tome svjedoče mnogi relevantni radovi inozemnih stručnjaka koji slijedom „globalizacije“ informacija i znanosti kreiraju dominantnu paradigmu recepcije događaja u bivšoj Jugoslaviji. Primjerice, izniman znanstveni opus Sabine P. Ramet; tijekom dva desetljeća Ramet sustavno i temeljito prati i analizira niz „jugoslavenskih“ tema u rasponu od oštire kritike hipokrizije međunarodne zajednice u presudnim trenucima raspada jugoslavenske države do preispitivanja utemeljenosti koncepta samoodređenja naroda u uvjetima

¹⁷ Potkraj studenoga 1990. u Rimu je održan međunarodni skup u organizaciji Instituta za međunarodni političku, ekonomsku i kulturnu suradnju (ICIPEC) i Međunarodnog odjela Socijalističke partije Italije, koji se, između ostaloga, pozabavio i pitanjem "kuda ide Jugoslavija". Na tom znanstvenopolitičkom seminaru bili su mnogi istaknuti senatori i parlamentarci Italije i rukovodioci Socijalističke partije, a iz Jugoslavije su uvodna izlaganja podnijeli Dobrica Ćosić, književnik iz Srbije, Mika Tripalo, član Predsjedništva Hrvatske narodne stranke, Ciril Zlobec, književnik i potpredsjednik Predsjedništva Slovenije, te profesor Vojin Dimitrijević, predsjednik Foruma za ljudska prava. Tripalo bilježi kako je "već sam uvodni papir ICIPEC-a o navedenoj temi govori(o) sam za sebe". Uz konstataciju da su se u Istočnoj Evropi dogodile velike promjene kaže se i ovo: "Dok se u zemljama kao što su Poljska, Mađarska i Čehoslovačka (a da ne govorimo o Njemačkoj) proces prelaska na demokraciju odvijao brzo i na miran način, dovodeći do radanja i učvršćivanja novih institucionalnih i društvenih modela, u drugim slučajevima nasljeđe je bilo nejasnije i kontradiktornije. U balkanskoj stvarnosti pojavljuju se slučajevi, iako svaki sa svojim posebnostima također predstavljaju težak prelazak, čiji je ishod i dan-danas nesiguran i težak za tumačenje. Tako npr. složena situacija u Jugoslaviji, iako ima zajedničke elemente s drugim teškim prelascima istočnih zemalja, teška ekonomska kriza i delegitimacija komunističkog režima, specifična je po buktanju nacionalističkih težnji (koje se često graniče s irendentizmom), i po krizi savezne vlade kao faktora ujedinjenja i integracije." O tadašnjim odnosima u Jugoslaviji sam Tripalo zaključuje sljedeće: "Nepovjerenje je uzelo toliko maha da je realnije očekivati miran i demokratski razlaz nego postizanje sporazuma o nekom obliku novog saveza." MIKA TRIPALO, "Kuda ide Jugoslavija?", *Danas*, 19. 2. 1991.

nepomirljivih sukoba i etničke isključivosti.¹⁸ Mark Thompson dokumentirano prati ulogu kontroliranih medija strana u sukobu u „promicanju krvavih sukoba koji divljaju zemljama bivše Jugoslavije“.¹⁹ Tzv. Tindemansova komisija – svojevrsna suvremena inačica tzv. Carnegieve komisije iz vremena balkanskih ratova - politički koncept etnocentrizma pozicionira kao povijesno ishodište genocida u jugoslavenskim ratovima.²⁰ Desetine drugih pojedinaca i institucija različitih provenijencija, političkih kroničara, novinara i stručnjaka različitih profila u područjima humanističkih i društvenih znanosti, koncept ljudskih prava - čak kada ga i veoma različito interpretira, ističe, kao jedno od najvažnijih uporišta u svojim tumačenjima jugoslavenskih zapleta. Pitanje masovnog kršenja ljudskih prava prilikom nestanka Jugoslavije i nastanka novih nacionalnih država pokrenulo je osnivanje Međunarodnog suda za zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji u Haagu. Milijuni prikupljenih dokumenata koje već cijelo desetljeće obrađuju stručnjaci različitih profila (uključujući i povjesničare) doveli su do iznimne povijesne situacije u kojoj je pitanje odnosa prema kršenju ljudskih prava pozicionirano kao meritum povijesnih događaja; haške sudske optužnice i presude promovirale su “pravnu” istinu kao osnovu “povijesne istine”, uglavnom „neprihvatljivu“ onima na koje se odnosi.²¹ U trenutku kada Angela Merkel poziva na osnivanje „kuće europske povijesti“, a Hrvatska u predvorju Europske zajednice čeka na prijem u kuću europskog zajedništva, te činjenice svakako imaju težinu.²²

Kao što je uvodno naznačeno, uz priključivanje Hrvatske euro - atlantskim integracijama, podjednako je važno bilo pitanje ostvarivanja viših razina sloboda, boljitka i sigurnosti hrvatskih građana te stabilnosti regije (čemu je izla-

¹⁸ Vidi Sabrina P. RAMET, “Yugoslav Crisis and the West: Avoiding ‘Vietnam’ and Blundering into ‘Abesinia’, *East European Politics and Societies* 8, no 1, 1994.; Sabrina P. RAMET, *Čija demokracija? Nacionalizam, religija i doktrina kolektivnih prava u srednjoj i jugoistočnoj Europi nakon 1989. godine*, Alineja, Zagreb 2001.; Sabrina P. RAMET, *Postkomunistička Europa i tradicija prirodnoga prava*, Alineja, Zagreb 2004.; Sabrina P. RAMET i Davorka MATIĆ, *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj, transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji – zbornik radova*, Zagreb 2007. itd.

¹⁹ Mark THOMPSON, *Kovanje rata, Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb 1995.

²⁰ *Nedovršeni mir, Izvještaj međunarodne komisije za Balkan* (predgovor Leo TINDEMANS), HHO & Pravni centar FOD BiH, 1997.

²¹ O utjecaju haškog tribunala na povijesni sud i svođenju povijesne istine u okviru pravne istine govori, primjerice, ugledni srpski odvjetnik Srdja Popovic: „Haag upravo ispisiuje povijest posljednjih deset godina. Ono što se dogodilo bio je zločin, a odgovarajuća artikulacija toga provedena je u Haagu. Ništa se pored tog nije posebno dogodilo, nije bilo sukoba različitih ideja, između različitih koncepata, između različitih ideologija. To je naprosto bio ogroman zločin, u osnovi počinjen od strane Srba. To je povijest, to je cjelokupna povijest regije u posljednjih deset godina. To je povijest zločina. I treba biti istražena na kriminalnom sudu. (...) Ta povijest bit će brzo utvrđena, dokumentirana i prihvaćena od svakoga osim počinitelja.“ “The Future of the Former Yugoslavia. The Weight of False History”, *East European Constitutional Review*, Volume 10 Numbers 2/3, Spring/Summer 2001., 8. Prema http://www.law.nyu.edu/eecr/vol10num2_3/features/banac.html.

²² Knut PRIES i Gerd NIEWERTH, “Intervju Angela Merkel”, *Jutarnji list*, 24. 3. 2007.

zak iz Jugoslavije i ostvarivanje državne nezavisnosti trebao služiti).²³ U tom kontekstu može se izdvojiti pitanje stečevina državne samostalnosti i nacionalnog suvereniteta u dijelu koje se odnosi na ciljeve slobodnijeg i pravednijeg društva, odnosno društva temeljenog na usvajanju demokratskih vrijednosti. Kao prilog pitanju prepoznavanja i razumijevanja toga povijesnog problema, u vremenu kada se – unatoč, ili upravo zbog okolnosti rata i okupacije - određivala dinamika demokratske tranzicije, indikativna su zapažanja Mike Tripala s početka 1992. godine. U svojevrsnom rezimeu ratne 1991. godine. Tripalo je anticipirao povijesne posljedice tadašnjih događaja i politike na suvremeno hrvatsko društvo (riječ je o procesima koji traju i danas). Oštricu svoje kritike Tripalo je usmjerio na tendenciju umanjivanja važnosti razvoja demokracije u odnosu na obranu i ostvarivanje državnog suvereniteta od „vladajuće garniture“ te njezin pokušaj ideološke unifikacije i zagovaranja jedinstva (već viđenog na ovim prostorima) karizmatičkog političkoga vođe, partije, naroda i države: „Ratne strahote i ugroženost opstanka hrvatskog naroda i naše Hrvatske kao da opravdava stajališta onih koji bi odgodili demokraciju, uveli prekomjerna ratna ograničenja, odgodili stranačke razlike za buduća, bolja vremena - jednom riječju oni bi uveli neko novo jednoulmlje.“²⁴ Tripalo ističe kako je najvažnije „pokretanje svih domovinskih snaga u obrani zemlje“ (zapravo naglašava potrebu očuvanja političkog konsenzusa koji je afirmirala još uvijek aktualna vlada Demokratskog jedinstva), što je „moguće postići samo razvitkom demokracije“ te zaključuje: „U protivnom bismo izgubili rat i kad ga na bojištu dobijemo.“²⁵

Uz ovo načelno stajalište Tripalo kao eksplicitna pitanja ograničavanja demokratskog razvoja navodi sljedeće događaje iz 1991. godine: „Pravna država je počela padati na ispitu kada nije dovedena do kraja istraga o ubojstvu šefa osječke policijske uprave (Reihl Kira, op.a.). Kršenje principa pravne države je nastavljeno sve do hapšenja i postupka protiv Dedakovića i supružnika Toth. Ministarstvo obrane šuti na nezakonito djelovanje službe i sigurnosti, koja je pod njegovim okriljem, a ministar obrane ne daje ostavku niti odgovara što je istina o novcu za vukovarsko oružje. Nije opozicija izmislila misteriozni nestanak većeg broja Srba oko Gospića, kao ni neke nerazjašnjene akcije predstavnika Ministarstva unutrašnjih poslova i jednog od tamošnjih zapovjednika hrvatske vojske. Nisu opozicioni političari smislili, od stranog tiska ponovno korištenu krilaticu, da su sretni što im supruge nisu ni Srkinje ni Židovke, kao što nisu ignorirali postojanje manjinskog pitanja u Hrvatskoj. Zbog toga je ispalo da se Zakon o pravima nacionalnih zajednica donosi isključivo pod pritiskom Evropske zajednice. Nismo mi mijenjali antifašističke nazive u Zagrebu i drugim gradovima, a još manje ukazivali povjerenje čovjeku koji je u Sjevernoj Americi tvrdio da je najveći vojskovođa Hrvatske u prošlom ratu

²³ Slijedom tih postavki moglo bi se postaviti pitanje „cost-benefit“ projekta državnog osamostaljenja.

²⁴ Mika TRIPALO, „Ružičaste slike jednoulmlja“, *Danas*, 7. 1. 1992.

²⁵ Isto.

bio ustaša Maks Luburić. Nadam se da nećemo morati iznositi nove primjere i argumente. Hrvatskoj je potrebna istina o samoj sebi, a ne istina koja će u što ljepšem svjetlu prikazivati njenu vladajuću garnituru. Svijet tu istinu o Hrvatskoj i onako zna, ali ona nam je potrebna zbog nas samih.²⁶

Gotovo sva pojedinačna pitanja koja Tripalo apostrofira 7. siječnja 1992. godine (tjedan dana uoči međunarodnog priznanja Hrvatske) aktualna su 15 godina nakon što je objavljen njegov tekst.²⁷ Razlog tomu može se pronaći u nerješavanju problema vezanih uz razvoj demokracije i ljudskih prava. Uvažavajući okolnosti velikosrpske agresije - okupaciju i ratne okolnosti te nestabilne prilike u regiji, pojedini analitičari recentne hrvatske povijesti ukazuju kako je „u manje od deset godina Hrvatska od jedne od najizglednijih postkomunističkih država za priključenje Europi došla na samo začelje reda (zajedno s jugoistočnim susjedima poput Bugarske, Rumunjske i Turske)“; to se događa unatoč „činjenici da je od svih šest republika koje su činile jugoslavensku federaciju, Hrvatska, zajedno sa Slovenijom, bila daleko više integrirana u europske sustave (...) zahvaljujući habsburškoj baštini, geopolitičkom položaju, snažnoj izvoznoj proizvodnji i turističkoj industriji“ te da Hrvatska još uvijek ima viši BDP i veći prosječan mjesečni prihod nego Mađarska, Češka ili Poljska, država za kojima Hrvatska mnogo kasni u svome poduhvatu priključivanja europskim političkim i ekonomskim institucijama.²⁸

Razloge takav „nezahvalan položaj Hrvatske u očima Zapada“ autori nalaze u problematičnom odnosu hrvatskih vlasti prema pitanjima ljudskih prava; kao dokaz za takav zaključak iznose se argumenti iz tumačenja dokumenta kojim je odbijena hrvatska aplikacija u Vijeće Europe (studen 1996. godine), a u kojem se apostrofiraju: „ratni zločini počinjeni od hrvatske strane tijekom

²⁶ Isto.

²⁷ Krajem 2006. i početkom 2007. godine svi politički mediji u Hrvatskoj bave se istim ili sličnim pitanjima na koje upozorava Tripalo, a čiji su zajednički nazivnik ljudska prava. Na to upozorava pregled sadržaja nekih od najgledanijih emisija elektroničkih medija: obilježavanje godišnjice zločina na Ovčari i vukovarskih žrtava (HTV-1, *Brisani prostor*, 16. 11. 2006.; HTV-2, *Tragovi, Istina o Vukovaru*, 28. 3. 2007.), nepodizanje optužnice u Hrvatskoj protiv V. Kadijevića, Ž. Panića i drugih odgovornih za masovna kršenja ljudskih prava nesrba u Vukovaru i u Hrvatskoj (Nova TV, *Kontakt*, 20. 3. 2007.); prve „kriminalizacije Domovinskog rata“ uhićenjem zapovjednika Vukovara M. Dedakovića (HTV-1, *Nedjeljom u 2*, 12. 11. 2006.; HTV-1, *Lica nacije*, 19. 11. 2006.), zahtjev za izručenjem i kažnjavanjem ubojice Reihl-Kira (OTV, *Cenzura*, 20. 11. 2006.), ubojstva Srba u Osijeku - tzv. afera Glavaš („selotejp“), (HTV-1 *Kontraplan*, 28. 11. 2006.), status Srba u Hrvatskoj (OTV, *Cenzura*, 2. 10. 2006.), ratni zločini nad Srbima tijekom Domovinskog rata (HRT-2, *Tragovi, Lora*, 28.2.2007.), odnos Hrvata i Srba u Vukovaru (HRT-1, *Otvoreno*, 12. 3. 2007.). Kao stalna tema zastupljeno je tematiziranje suđenja hrvatskim generalima u Haagu i Hrvatskoj, odnosno pitanje „kriminaliziranja Domovinskog rata“ (HTV-1, *Kontraplan*, 21. 11. 2006., HTV-2, *Tragovi, Carla del Ponte*, 21. 3. 2007. itd.), prekvalifikacija ratnih zločina Srba u krivična djela i zatim proglašenje amnestije pod pritiskom međunarodne zajednice (*Z-1, Vježbanje demokracije*, 21.11. 2006.). Jedno od pitanja koje 1992. godine postavlja Tripalo, a početkom 2007. godine dolazi u žižu interesa hrvatske javnosti, odnosi se na temu ratnog profiterstva i bogaćenja nove političke elite - tzv. afera „Zagorac“ (Nova TV, *Kontakt*, 19. 3. 2007.); u širem kontekstu apostrofira se pitanje pretvorbe i privatizacije. Snimke u posjedu autora.

²⁸ Nicole LINDSDROM & Maple RAZSA, n. dj., 1.

rata, mračni izvještaji o poštivanju ljudskih prava, pritisci na slobodu medija, kontinuirani pokušaji podjele Bosne i Hercegovine i odbijanje pune suradnje s Međunarodnim kaznenim sudom u Haagu.²⁹ Iz navedenog se može zaključiti kako je odnos službene hrvatske politike prema demokratizaciji i ljudskim pravima u bitnom odredio povijesni tijek, posebice međunarodno pozicioniranje i društveni razvoj hrvatske države.

Hrvatska i ljudska prava 1990. - 1992.

Na Dan ljudskih prava 10. prosinca 1992. godine predsjednik Hrvatske Franjo Tuđman održao je govor u kome je ukratko rezimirao burno jedno i polgodišnje razdoblje od svoga dolaska na vlast u svibnju 1990. godine. Izražavajući „opredijeljenost Hrvatske za najviše stupnjeve poštivanja prava ljudskih bića bez obzira na njihov jezik, vjeru, nacionalnost, stalež, spol, rasu, političke i ideološke poglede ili njihovo kulturno zaleđe i orijentaciju“, Tuđman je podsjetio i na svoje riječi izrečene 30. svibnja 1990. na prvoj sjednici višestranačkog Sabora Socijalističke Republike Hrvatske (na kojoj je izabran za predsjednika Predsjedništva SR Hrvatske): „U demokratskoj republici Hrvatskoj mi ne želimo vidjeti podjelu na prvi i drugi stalež ljudi, pobjednike i poražene, podobne i nepodobne ili pouzdane i nepouzdanе. Hrvatska mora težiti stvaranju društva u kome će vrijednosti i položaj pojedinca određivati njihove sposobnosti zajedno sa njihovim građanskim i etničkim vrijednostima. Mi želimo graditi istinsku demokraciju u kojoj će vladavina većine štiti manjinu.“³⁰

Tuđmanova retorika, kao i navodi, bili su, međutim, u potpunom neskladu s političkim realitetima, kako na početku njegove vlasti (svibanj 1990. godine), tako i krajem 1992. godine.³¹ Štoviše, u naznačenom razdoblju odnos države

²⁹ Isto.

³⁰ Republic of Croatia, Ministry of Foreign Affairs Information Department, Newsletter 2, December the 16th, 1992. (Citat je prijevod s engleskoga) Kopija u posjedu autora.

³¹ Dva mjeseca prije govora predsjednika Hrvatske na Dan ljudskih prava, u listopadu 1992. godine, izbio je sukob Hrvata i Muslimana-Bošnjaka u BiH koji će tijekom 1993. godine dovesti do prijetnji sankcijama Hrvatskoj od strane međunarodne zajednice zbog teških povreda ratnog i humanitarnog prava. Time je otvoreno „novo poglavlje“ problema odnosa države prema pitanjima ljudskih prava u razdoblju koje je uslijedilo. O tome vidi Situation of Human Rights in the Territory of the Former Yugoslavia, Second periodic report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 32 of Commission resolution 1993/7 of 23 February 1993, preslika dokumenta u posjedu autora. Također vidi Vidi Mario NOBILO, *Hrvatski feniks-Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990. - 1997.*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 2000., 565.; Razgovor Sine Karli s Januszom Bugajskim, „Američka prijetnja zračnim udarom na HVO veliko je upozorenje Zagrebu!“, *Globus*, 17. 8. 1993. i drugdje. Ništa manje Tuđmanu nije bio sklon dobar dio političke opozicije i inteligencije koji su sve otvorenije i glasnije prozivali hrvatsku vlast te posebice predsjednika države zbog autoritarnosti i gušenja demokratskih sloboda. Nakon otvorenog pisma šestero uglednih hrvatskih intelektualaca u kome se tražila ostavka predsjednika države zbog „poraznog učinka njegove politike“ i kritičkoga govora predsjednika hrvatskog PEN-a Slobodana Prosperova Novaka na međunarodnoj glazbenoj priredbi Europa musicale u Munchenu - koji je hrvatsku vlast okarakterizirao kao

prema problematici ljudskih prava – što se dovodi u najužu vezu s pitanjima izgradnje građanskog društva, odnosno liberalne demokracije - iskazuje postojanu tendenciju svođenja na problematiku međunacionalnih odnosa te jačanje autoritarnog ponašanja vlasti, na čelu sa samim predsjednikom. Takav trend izravno se odrazio i na međunarodni položaj Hrvatske. S čime je bio određen odnos nove hrvatske vlasti prema ljudskim pravima i izgradnji civilnog društva? Koji događaji i društvene tendencije su obilježili odnos prema ljudskim pravima u naznačenom razdoblju? U čemu se najizrazitije manifestirao odnos hrvatskih vlasti prema ljudskim pravima?

Kao što je naznačeno, odnos prema pitanjima ljudskih prava mora se promatrati u širem kontekstu problema demokratizacije hrvatskog i jugoslavenkog društva krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća. Političke promjene u Hrvatskoj nakon provedenih izbora u travnju i svibnju 1990. godine i odnos nove vlasti prema izgradnji demokracije i civilnog društva može se odrediti sljedećim osnovnim činiteljima.

1. Političke i društvene prilike u Jugoslaviji krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća, pri čemu središnju ulogu ima odnos Srbije i Hrvatske.

2. Politika nove hrvatske vlasti, predsjednika RH Franje Tuđmana i Hrvatske demokratske zajednice, nakon pobjede na izborima 1990. godine.

3. Držanje međunarodne zajednice prema jugoslavenskoj krizi, prije svega najutjecajnijih međunarodnih čimbenika EZ-a, SAD-a i UN-a.³²

Političke prilike u Jugoslaviji u vrijeme dolaska na vlast dr. Tuđmana i HDZ-a krajem svibnja 1990. godine; problemi povijesne interpretacije geneze i učinka nacionalnih politika

Nakon što su 1990. godine provedeni prvi višestranački izbori u Sloveniji i Hrvatskoj dotadašnja komunistička vlast u tim republikama dolazi u položaj političke opozicije.³³ Na jugoslavenskoj političkoj sceni formiraju se dva osnovna politička bloka: nekomunistički, konfederalistički sjeverozapad čiju okosnicu čine Slovenija i Hrvatska i komunistički, federalistički jugoistok u kome glavnu ulogu ima „reformirana“ Srbija i Crna Gora Slobodna Miloševića te JNA koja ostaje jedinom integracijskom sponom Titove Jugoslavije. Prode-

„nedemokratsku“ te da „ugrožava osnovne slobode pojedinaca i građanina“, na kritičare vlasti svalila se žestoka kritika kontroliranih medija. Taj slučaj, jedan od nezavisnih novinara, popratio je komentarom kako „Hrvatskoj više škodi jedno kršenje ratnog ili humanitarnog prava i njegovo prezentiranje u inozemnoj javnosti nego tisuću govora nalik na Novakov.“ Marko BARIŠIĆ, „Kritičari i lešinari“, *Novi Danas*, 12. 10. 1993.

³² U okvirima ovoga rada teme pod brojevima 2. i 3. samo su naznačene zbog ograničenog prostora.

³³ Značajan katalizator ubrzane erozije komunističke vlasti u Jugoslaviji bio je raspad Saveza komunista Jugoslavije na izvanrednom 14. kongresu održanom u siječnju 1990. godine.

mokratski orijentirana savezna vlada Ante Markovića - koja zagovara ekonomske reforme kao osnovicu preuređenja Jugoslavije, unatoč potpori inozemstva (SAD, EZ), postaje beznačajna politička snaga. Politički razvoj u Hrvatskoj, a time i odnos prema pitanjima ljudskih prava i demokratizacije, od samog trenutka preuzimanja vlasti Franje Tuđmana i HDZ-a krajem svibnja 1990. godine obilježile su prilike u Srbiji, posebice politika „kosovizacije“ Jugoslavije, na čijem se udaru našla i Hrvatska. Iako su u pregrižanoj predizbornoj i postizbornoj atmosferi primjetne i manifestacije radikalnog nacionalizma (koje se, uglavnom, pojavljuje na retoričkoj razini u predizbornim aktivnostima HDZ-a i drugih stranaka početkom 1990. godine), najznačajnije silnice koje temeljno utječu na službenu politiku nove vlasti u Zagrebu odnose se na držanje međunarodne zajednice (čiju potporu traži Hrvatska) te, s druge strane, na politiku Beograda (koji priželjkuje hrvatski radikalizam kako bi pod krinkom zaštite „ugroženih“ Srba u Hrvatskoj - slično kao i u ostatku Jugoslavije - opravdao velikosrpsku ekspanziju).

Duhovnu klimu toga vremena u Srbiji - kraj svibnja 1990. (u vrijeme dolaska Tuđmana i HDZ-a na vlast) - zorno opisuje pisac Mirko Kovač: „Taj gadni srpski šovinizam trovao je dušu. Mržnja se već opažala na licima ljudi; izobličavala ih je. Sloboda brbljanja pretvorila se u netrpeljivost. Onaj polupismeni prigradski svijet samouvjereno stupa na političku scenu i tumači historiju na svoj način. Srpska inteligencija zagazila je u iste primitivne vode. 'Vlast intelektualnog prostaštva' dominira javnim životom. Brišu se granice između elite i svjetine. Tko bi ukazao na sljepilo srpskog društva proglašavan je izrodom. Beogradu sam kidao mnoga prijateljstva, neka uz tešku svađu, a neka posve mirno, bez velike patnje i žalosti. Nisam praštao, iako sam ponešto naučio o toleranciji. Neki susreti i razgovori koji su mi onda djelovali bezazleno, iz sadašnje pozicije doimaju se sablasno. Prisjetih se jednog susreta u Knez Mihajlovoj ulici s mojim drugarom, darovitim srpskim piscem i akademikom, Dragoslavom Mihailovićem. Na Terazijama se igralo *Žikino kolo*, treštale su 'dugmetare', ždralo se i podvriskivalo, Srbi su slavili proglašenje ustava. Toga dana ubijeno je 27 mladih Albanaca. Pitao sam kolegu kako mu se dopada ovaj primitivni ples u Beogradu uz pucnjavu i ubijanje ljudi na Kosovu. 'Valjda ne misliš da su Šiptari ljudi?' uzvratilo je književnik. Čudno me pogledao, a onda znatiželjno upitao: 'Je li istina da ti je žena Hrvatica?' Potvrдно sam odgovorio, a moj drugar je nekako razočarano izustio: 'A tako mi je bila simpatična.' To se tada moglo uzeti kao štos, ali danas je postalo i suviše ozbiljno i krvavo.“³⁴

Analizu fenomena „obnove Srbije“ u vrijeme događaja koje opisuje Kovač dao je i „filozof iz Beograda“, Zoran Đinđić: „Želeo bih da pokažem kako Srbija može da postoji samo ako poseduje izvesni magnetizam, privlačnost za narode koji žive u njoj i oko nje. Dakle, samo ako prednjači u demokratskim reformama. Na prividno paradoksalan način, kritika stanja u kome je Srbija bila svedena na predkumanovski format završava se kao potpuno gašenje nje- ne unutrašnje privlačnosti. Na kraju, ona će zaista biti svedena na status koji

³⁴ Mirko KOVAČ, „Izgorjela svjetlost“, *Novi Danas*, 24. 8. 1992.

je imala u vreme nepopularnog kralja Milana. To se dešava zbog toga što je u ovoj 'obnovi' zahtev za 'jedinštvom' potpuno apsorbovao zahtev za demokratizaciju. Razumem nepoverenje koje pri tom raste kod ne-srpskih naroda.³⁵ Đinđić se osvrnuo i na aktualne prilike u kolektivnom tijelu državnog vrha Predsjedništva Jugoslavije, koga Milošević pokušava pretvoriti u instrument svoje politike: „Pristupna izjava novog Predsednika države, Jovića. Iznenađujuće tvrda priča o socijalizmu (koji ćemo 'braniti'), implicitna kritika stanja u Sloveniji i Hrvatskoj. Čak nekoliko puta pominje se termin 'građanski rat'! Pretpostavljam da će u vrlo bliskoj budućnosti Predsedništvo države postati doslovan citat Predsjedništva SKJ. Deo članova će istupiti i bojkotovati ga, a ostatak će sebe proglasiti autorizovanim zastupnikom celine, Jugoslavije. Takvo zastupanje biće, srećom, toliko fiktivno koliko je fiktivna i celina. Što znači, biće na granici da postane čista fikcija. Još ćemo se sa nostalgijom sećati stalozhenog i razložnog Drnovšeka.“³⁶

Zahtjev za jedinstvom koji je „potpuno apsorbovao zahtev za demokratizaciju“ u Hrvatskoj se manifestirao orkestriranim pripremama lokalnih Srba na pobunu kao zaključne faze veliko-državnih ambicija Slobodna Miloševića; jedinstvo Jugoslavije, koje Milošević već nekoliko godina dosljedno povezuje s konceptom homogenizacije Srba (znatno prije pojave Tuđmana i HDZ-a), u trenucima uvođenja pluralizma početkom 1990. godine poprima jasne obrise finalizacije „antibirokratskog“ udara na Hrvatsku. Ova temeljna povijesna činjenica često se relativizira ili se pak umanjuje njezin značaj u razmatranjima koja sugeriraju „geometrijski“ ravnomjernu distribuciju „kolektivne“ odgovornosti za posljedice učinaka nacionalističkih ideologija u bivšoj Jugoslaviji. Kronologija raspada Jugoslavije ukazuje kako srpski nacionalizam osamdesetih godina prethodi ostalim jugoslavenskim nacionalizmima.

U naznačenom razdoblju on se, također, stubokom razlikuje od njih: u organizacijskim predispozicijama (tendencija ovladavanja federalnim institucijama), formi (protuzapadna orijentacija), intenzitetu i opsegu političke akcije („događanje naroda“ i „mitinzi istine“ kao višegodišnji masovan srpsko-jugoslavenski pokret) te krajnjim ciljevima (ovladavanje Jugoslavijom ili stvaranje Velike Srbije). Međutim, u povijesnim interpretacijama izbor „relevantnih“ činjenica kojima se rekonstruiraju događaji, često podliježe selektivnosti, sužavanju povijesnog konteksta i/ili ignoriranju vremenskog slijeda događaja.

U tom sklopu može se promatrati i rad povjesničara Momčila Mitrovića pod naslovom „Etničko čišćenje kao strategija država na prostoru bivše SFRJ“.³⁷

³⁵ Zoran ĐINĐIĆ, „Najlošije prolaze najbliži“, *Danas*, 22. 5. 1990.

³⁶ Isto.

³⁷ Momčilo MITROVIĆ, „Etničko čišćenje kao strategija država na prostoru bivše SFRJ“, *Tokovi istorije* 1-2, Beograd, 2005. Metodologija Mitrovićeva pristupa mogla bi se primijeniti, primjerice, na odnose u Drugom svjetskom ratu; iz činjenice da su sve strane u ratu činile ratne zločine može se izvesti (pogrešan) zaključak o podjednakoj krivnji svih sudionika ili pak uopćeni sud „rat implicira zločin“. Na sličan način u Hrvatskoj pojedinci pokušavaju tumačiti pitanje odnosa zločina ustaša i partizana. Studija o pojavi etnocentrizma i autoritarnog populizma u Srbiji i Hrvatskoj teži utvrđivanju povijesnog konteksta i glavnim obilježjima te razlikama tih pojava

Iako Mitrović korektno navodi i izvore prema kojima su Srbi počinili razmjerno najviše povreda ljudskih prava i ratnih zločina (npr. u BiH 80% prema T. Mazowieckom, odnosno 90% prema CIA), njegovo osnovno stajalište implicira (ahistorijsku) tendenciju unifikacije jugoslavenskih nacionalizama (koja neodoljivo podsjeća na "hašku" formulaciju "združenog zločinačkog pothvata"): "Nema sumnje da je osamostaljivanje država na prostorima bivše SFRJ pratilo smišljeno, plansko i organizovano etničko čišćenje teritorija projektovanih ili ostvarenih državnih zajednica. Sigurno je da su sve buduće države kao strateški cilj želele čiste ili što 'čistije' etničke prostore za svoje buduće nacionalne države." (...) "Sasvim je jasno da su postojali razrađeni (osmišljeni) metodi kod pojave etničkog čišćenja kod sve tri zaraćene strane."³⁸ Iako Mitrovićevi navodi nisu bez osnova – o čemu se može elaborirati mnogim indicijama i faktografskim primjerima³⁹ – površne generalizacije bez primjerenog povijesnog raščlanjivanja i kontekstualizacije neizbježno potiču mnoga pitanja: U čemu se očituje „smišljeno, plansko i organizovano etničko čišćenje teritorija“: postoji li doista srpski, hrvatski, bošnjački... „Mein Kampf“? (teško je povjerovati da su čak i pisci „Memoranduma“ planirali pogubne događaje koje je potaknuo njihov dokument). Je li baš pouzdana - „sigurno je...“!? - povijesna činjenica da su „sve buduće države kao strateški cilj želele čiste ili što 'čistije' etničke prostore za svoje buduće nacionalne države.“? Može li se, doista, nedvojbeno tragična sudbina krajinskih Srba iz Hrvatske nakon Oluje (kao i ubojstva Srba u Osijeku i Gospiću...), izjednačiti s Vukovarom, Srebrenicom, Keratermom, Omarskom?... Jesu li "nacionalizmi" koji su "proizveli" homogene etničke prostore neposredni uzroci ili, pak, istodobno i posljedice prijašnjih povijesnih okolnosti i činitelja koji su ih odredili?...

kao i njihovu utjecaju na tijek događaja. U drugom pak radu istoga autora, na osnovi informacija prikupljenih oralnom povijesti, registrira se "etničko čišćenje Srba iz Zagreba 1992.-1994. godine". Prema iskazima svjedoka – žrtava represije, "gotovo svi (su) živeli u nacionalno izmješanim sredinama 'skladno' i 'bez problema', sve do pojave nacionalnih stranaka na samom kraju osamdesetih godina prošloga veka"; preuzeto stajalište o uzroku stradanja - "pojava nacionalnih stranaka" - također predstavlja simplifikaciju koja dovodi do uopćenih zaključaka (za sve je kriv "nacionalizam", "svi nacionalizmi su isti" itd.). Vidi Momčilo MITROVIĆ, "Etničko čišćenje Srba iz grada Zagreba 1992 - 1994", *Tokovi istorije* 3-4, Beograd, 2003. , 89., 94. Slična forma uopćenih interpretacija na temu raspada Jugoslavije zastupljena je na jednoj Internet stranici koja reklamira dokumentarni serijal "Smrt Jugoslavije": "Umjesto mirnog razdruživanja naroda koji su činili bivšu Jugoslaviju u ustroja demokratskih društava nastala su masovna raseljavanja i iseljavanja, ogromne žrtve poginulih i ranjenih, etnička čišćenja, silovanja, pljačke i nezakonje u takvim razmjerima koje Evropa nije dosad doživjela." http://www.robnakuca.com/film_dok.html

³⁸ Isto, 180., 190.

³⁹ Tako predstavnik vođovodanskih Hrvata početkom devedesetih godina Bela Tonković svjedoči kako je „26. rujna 1992. godine potpisan sporazum između gospodina Tuđmana i gospodina Čosića (u to vrijeme predsjednika SR Jugoslavije, op. Ur.) u kojem se u četvrtoj točki spominje kategorija humanog preseljenja.“ Vidi radijski razgovor Milorad PUPAVAC i Bela TONKOVIĆ, Srbi u Hrvatskoj i Hrvati u Srbiji, Glavni editor Tomislav JAKIĆ, urednik Omer KARABEG, *Mostovi dijaloga: razgovori ratu usprkos*, Radio Slobodna Europa, Prag, Media Centar, Banja Luka 1998., 76. Dakako, Tonkovićevo svjedočanstvo potiče raspravu o tumačenjima "humanog preseljenja": političkim okolnostima dogovora, eventualnim međunarodnim sponzorima koji su zagovarali takva "kompromisna" rješenja (poput Daytonu) i sl.

U pojedinim izvorima koje koristi Mitrović navode se sljedeće pojave koje ukazuju na „srpsku“ verziju odnosa povijesnih uzroka i posljedica: „Jedan od značajnih momenata u etničkom čišćenju Srba iz Hrvatske i nesrpskog stanovništva iz pojedinih delova Hrvatske bilo je formiranje autonomne oblasti Krajina krajem 1990. godine. Nakon prvog oružanog sukoba 31. marta 1991. godine na Plitvicama, u Krajini su izneti razlozi za njezino formiranje. Kao razlog, navedeno je izbacivanje Srba iz Ustava Republike Hrvatske kao konstitutivnog naroda. Simboli i tehnologija vladanja režima u Hrvatskoj podsećala je u mnogome na Nezavisnu državu Hrvatsku. Srbima nisu garantovane nacionalne i građanske slobode, izbacivani su sa radnih mesta i iz stanova, nisu videli dalju mogućnost zajedničkog života u iole ravnopravnim odnosima i toleranciji. Progonjeni su iz većih gradova Zagreba, Splita, Šibenika, Osijeka, itd.“⁴⁰ Ova formulacija kojom se tumači stvaranje nacionalističkog ozračja u Hrvatskoj (koje je kao posledicu imalo etničko čišćenje) jednostavno ignorira činjenicu kako tijekom nekoliko godina „događanja naroda“ i pokušaja „koso-vizacije“ Jugoslavije popraćenog sustavnim širenjem simptoma „ugroženosti srpskog naroda“ (praktično u svim dijelovima Jugoslavije), u Hrvatskoj uopće ne postoji organizirana politička snaga koja bi se izravnije suprotstavila Miloševiću i srpskom nacionalizmu. Do 14. kongresa SKJ u siječnju 1990. jedina značajnija kompenzacija „hrvatske šutnje“ bili su mediji, poput tjednika *Danas* i *Omladinskog radija*, na kome prvi put - kao relativni politički marginalac - javno istupa Tuđman 1989. godine (nije nezanimljivo primijetiti kako su spomenuti mediji, koji su se prvi u Hrvatskoj suprotstavili Miloševiću, uskoro našli i na udaru Tuđmanove vlasti).⁴¹

Na tu važnu povijesnu činjenicu ukazuju mnogi relevantni analitičari uzroka i okolnosti raspada Jugoslavije. Neki od njih su - poput Momčila Mitrovića - i žestoki kritičari politike stvaranja etnički homogenih prostora te svakako ne slove kao pojedinci koji bi favorizirali politiku Franje Tuđmana i HDZ-a. Međutim, poštuju kauzalni slijed i širi raspon povijesnih uzroka. Tako, primjerice, Bogdan Denić za koga je „etnički nacionalizam, danas, oblik komunitarne politike eksplicitno suprotstavljene liberalno-demokratskom konceptu *individualnih* prava“ i „dihad protiv McWorlda“, ističe: „Srpski nacionalistički intelektualci i političari još su 1988. godine počeli organizirati srpsku manjinu u Hrvatskoj kako bi izvršili pritisak na hrvatsku partiju (SKH, op.a.) i vladu zbog podrške politike na Kosovu. To se događalo uz znatnu pomoć Beograda posredstvom masovnih mitinga i stavljanjem u pogon simbola ekstremnoga srpskog nacionalizma. Tako je agresivna mobilizacija srpskih nacionalista u Hrvatskoj otpočela davno prije izbora Tuđmanove nacionalističke vlade. To je,

⁴⁰ *Zbornik radova i izveštaja*, Knin, 1993., 9. Prema Momčilo MITROVIĆ, n., dj., 194.

⁴¹ Iako su *Danas* i Omladinski radio imali izvanredne zasluge za promoviranje političkog pluralizma, nova hrvatska vlast nastojala ih je staviti pod svoju kontrolu, od čega je odustala prijašnja komunistička vlast. Kako navodi Slaven Letica, „Danasovo ubojstvo“ bilo je „kolektivno djelo“ u kojemu je značajnu ulogu imala „i stranka na vlasti koja se od prvog trenutka bori protiv slobodnog i apsolutno (financijski, politički i profesionalno) nezavisnog novinarstva“. Vidi Slaven LETICA, „Divlje misli“, Zagreb 1993., 35.

također, značilo da su srpski nacionalisti počeli sa svojim napadima na hrvatske poteze prema labavoj federaciji ili konfederaciji *prije* nego su mogli ocijeniti svoj prava u Hrvatskoj ugrožena u bilo kome pogledu.⁴²

U nizu povijesnih ocjena uzroka raspada jugoslavenske države svakako treba istaknuti i zapažanja Latinke Perović, koja spada u red „vrlo ozbiljnih povjesničara (u Srbiji, op.a.) koji nikada nisu podlegli raznim sirenama velikosrpskog nacionalizma“.⁴³ U radijskom razgovoru, u kome je sudjelovao i Mika Tripalo, Perović govori o premisama raspada jugoslavenske države i odgovara na tezu novinara Omera Karabega – identičnu postavkama Mitrovića - „da su nacionalne stranke donele nesreću narodima bivše Jugoslavije“; izražavajući slaganje s Tripalom, Perović ističe da je Jugoslavija „za Srbiju faktički bila njena proširena država, a za druge narode uslovna država, država poželjna u meri u kojoj oni zaista uspevaju da sačuvaju svoj nacionalni identitet“.⁴⁴ Pojednostavljenu pak tezu o nacionalizmima kao izvoru ratova Perović izravno otklanja kao suštinski uzrok sukoba: „Ne mislim da su nacionalne stranke donele nesreću. Slažem se sa Tripalom da je rat u stvari bio dugo psihološki pripreman i na kraju on je sadržan već u tom shvatanju Jugoslavije kao proširene Srbije. Ako vi u jednoj državi, koja ima brojne narode sa pravom da steknu elemente državnosti, a potom i stvarnu državnost, tretirate te narode samo kao neke podstanare u državi, onda je jasno da vi praktično pripremate dugoročno jedan vojni sukob. Ako imate armiju, kakva je bila jugoslovenska armija sa dominacijom srpskog elementa i u redovnom sastavu i u starešinskom sastavu, usko povezanu još s jednom integralističkom i egalitarističkom ideologijom, mislim da tu nacionalne stranke nisu generatori rata, pre bih rekla da je generator rata bio jedan rigidni centralizam koji nije uvažavao nužnost jednog demokratskog rešenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, jer to se stalno gubi iz vida.“⁴⁵

„Konfuzija“ oko povijesnih interpretacija uzroka i posljedica djelomično proizlazi iz osebnosti problema višestrukih perspektiva (hrvatskih, srpskih...), različitih mišljenja koja pretpostavljaju određena poimanja povijesnog naslijeđa, neusklađenog pojmovnika - nacije, nacionalnih interesa, tranzicije..., te u širem kontekstu, cijelog niza složenih pitanja koja određuju histo-

⁴² Bogdan DENITCH, *Ethnic Nationalism, The Tragic Death of Yugoslavia*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 1994., 106., 197. Na sličan način i jedan od jetkih kritičara politike Franje Tuđmana, Nikola Visković, u svojoj analizi karaktera jugoslavenskih ratova primjećuje kako je „pogrešan činjenični sud, koji se tu i tamo čuje, da građanski rat implicira 'jednaku odgovornost objiju strana' za rat i njegove posljedice.“ Nikola VISKOVIĆ, *Sumorne godine*, Kultura & Rasvjeta, Split 2003. 137.

⁴³ Riječ je o izjavi Ive Banca na radiju Slobodna Europa: „...u Srbiji postoji čitav niz vrlo ozbiljnih povjesničara koji nikada nisu podlegli raznim sirenama velikosrpskog nacionalizma, i s tim ljudima, posebno ako je riječ o onima koji su se bavili 19. i 20. stoljećem, poput recimo Latinke Perović, poput recimo Olge Obradović i tako dalje, bila je uvijek čast surađivati.“ http://search.rferl.org/65001_searchobject.asp?searchIndex=danas&cpid=1250&searchtext=Banac

⁴⁴ Latinka PEROVIĆ i Mika TRIPALO, O ratu, njegovim uzrocima i budućim odnosima, Glavni editor Tomislav JAKIĆ, urednik Omer KARABEG, *Mostovi dijaloga: razgovori ratu usprkos*, Radio Slobodna Europa, Prag, Media Centar, Banja Luka 1998., 73.

⁴⁵ Isto, 74.

riografsku raščlambu i realitet pluralizma povijesnih istina jednog iznimno složenoga povijesnog trenutka. Različita viđenja istih događaja u Hrvatskoj početkom devedestih godina, dakako, nisu samo povezana uz (pojedinačna) mišljenja i opće ocjene (koja, poput Mitrovićevog, podliježu zavodljivoj pojednostavnjenju ishitrenih generalizacija ili pak – što nije slučaj Mitrovića – jednostranih tumačenja zasnovanih na tendencioznoj selekciji informacija). Uz historiografske sudove (poput iznesenih mišljenja), najvažniji aspekt čini utvrđivanje relevantnih činjenica. Zaokruživanje „jugoslavenske slike“ još uvijek je izloženo manjku relevantne historiografske dokumentacije, dominaciji medijskih i memoarskih informacija..., te posebno strastima s kojima svjedoci-tumači, nerijetko i aktivni sudionici događaja koje opisuju i interpretiraju, pristupaju.

Većina hrvatskih izvora (prije svega kronologija nastalih na dostupnoj službenoj dokumentaciji i medijima), koji se oblikuju tijekom devedesetih godina, reprezentiraju hrvatsku verziju selektivnog pristupa informacija o događajima (npr. stradanje Srba do koga dolazi 1990./1991. godine i kasnije opisuju se kao pojedinačni i izolirani slučajevi). Tako, primjerice, neposredno prije dolaska Tuđmana i HDZ-a na vlast, jedan hrvatski izvor naglašava političku klimu na području buduće Republike Srpske Krajine (a izostavlja probleme Srba u dijelovima Hrvatske gdje čine manjinu); opisuje se opstrukcija osnivačkog skupa HDZ-a u Benkovcu u ožujku 1990. godine od skupine lokalnih Srba koji su okupljene nazivali ustašama te izvikivali: „Ubit ćemo Tuđmana! Benkovac je Srbija! Sloba - Srbije!“; a navodi se i pokušaj (dvojbena) atentata na samoga Tuđmana.⁴⁶ O faktografiji najvažnijih događaja koji slijede – pobjeda HDZ-a i pobuna krajiških Srba – “slažu se” i srpski i hrvatski izvori (uz dijametralno suprotna tumačenja uzroka i političkih namjera “onih drugih”). Za razliku od citiranoga srpskog izvora (*Zbornik radova i izveštaja*, Knin) kojim se služi Mitrović, iz navedenoga hrvatskog vrela (Reuf Mirko Kapetanović, *Kronologija...*) može se iščitati sljedeći zaključak: Već u sljedećih nekoliko mjeseci u Krajini dolazi do otvorene pobune lokalnih Srba – tzv. balvan revolucije – koja postaje novim kriznim žarištem u Jugoslaviji. Nastojanja Zagreba da, barem zbog taktičkih razloga konsolidacije nove vlasti, pokrene dijalog s krajinskim Srbima uglavnom su opstruirali srpski ekstremisti uz izravnu pomoć i na sugestije iz Beograda.⁴⁷ Slični hrvatsko-srpski prijepori oko odgovornosti za izbijanje rata u Hrvatskoj povezani su uz utvrđivanje činjenica u slučaju raketiranja Borova Sela u kome su sudjelovali visoki državni i stranački (HDZ) dužnosnici te ubojstvom ravnatelja policije u Osijeku Reihl Kira.⁴⁸

⁴⁶ Reuf Mirko KAPETANOVIĆ, *Kronologija zbivanja u Republici Hrvatskoj 1989. - 1995.*, Zagreb 1997., 4.

⁴⁷ Prema istom izvoru čelnici MUP-a Boljkovac i Jurić ne uspijevaju postići dogovor o integriranju kninske policije. Istodobno, Srbi preuzimaju pošiljke oružja iz Srbije i pripremaju se na oružani otpor protiv novih hrvatskih vlasti. Ministar saveznog MUP-a Petar Gračanin izjavljuje kako je osobno instruirao pobunjenike kako postavljati barikade. Isto, 7.-8.

⁴⁸ O tome vidi TV- seriju “Smrt Jugoslavije” (BBC, 1995.) te istoimenu knjigu Laura SILBER & Allan LITTLE, *Smrt Jugoslavije*, Otakar Keršovani, Opatija 1996. Srpska verzija interpretacije

Uz činjenicu da srpski nacionalizam već nekoliko godina operativno djeluje u Jugoslaviji (dok se hrvatski tek razvija, uglavnom na deklarativnoj razini) važnu razliku 1990. godine čine ideološke i političke pozicije koje određuju političku operacionalizaciju pojedinoga nacionalnog programa. Kao što je istaknuto, razvoj prilika u Jugoslaviji i Hrvatskoj i prije dolaska Tuđmana i HDZ-a na vlast, snažno je obilježila veliko-državna doktrina Srbije (koja je odredila hrvatsku politiku u cjelini), uključujući i njezin odnos prema pitanjima demokracije i ljudskih prava. Bez obzira na prave političke ciljeve i retoriku izbornog pobjednika Tuđmana i članova njegove stranke, imperativ hrvatske politike 1990. - 1991. bio je izgradnja demokratske legitimacije, koji je, prije svega, zastupljen u nastojanjima Zagreba oko internacionalizacije jugoslaven-ske krize kao brane pred pohodom velikosrpskog nacionalizma. U tom kontekstu važnu poziciju imaju analitičari tadašnjih društvenih odnosa.

Pokušavajući teorijski objasniti „dosadno ponavljanje velikosrpske povijesti“, jedan od kroničara toga vremena te savjetnik predsjednika Tuđmana 1991. godine, sociolog Slaven Letica postulirao je kao jednu od „analitičkih paradigmi“ koje objašnjavaju izvorište „velikosrpskih deluzija“ pojam „etnocentrizam“. Taj pojam koji se radikalno suprotstavlja pojmovniku ljudskih prava, postat će jednom od temeljnih paradigmi percepcije jugoslavenskih sukoba u međunarodnoj javnosti, kao i u dijelu regionalnih analitičara. U svojoj interpretaciji etnocentrizma Letica se poziva na W. G. Sumnera koji je još 1906. godine njime pokušao izraziti „predrasude pripadnika jedne etničke skupine (npr. plemena ili nacije) prema sebi i prema pripadnicima drugih etničkih skupina s kojima ta etnička skupina ima izravan kontakt“.⁴⁹ Poistovjećujući aktualne (veliko)srpske pozicije s tom paradigmom Letica primjećuje kako „radikalni etnocentrizam prerasta u rasizam, šovinizam i fašizam“: „Etnocentrizam počiva na nekritičnoj glorifikaciji 'naših' vrijednosti, vrlina, običaja i ponašanja i demonizaciji 'njihovih'. Etnocentrizam negira individualizam i ističe subjektivitet kolektiva: plemena, lokalne zajednice, nacije. (...) Srbi su 'izabrani narod'; oni su mudri, hrabri, demokratični, tolerantni, poštenu i sl. 'Drugi' su, a posebno Hrvati, ne-narod, svekoliki ološ, ne-državotvorbeni, podli, zli, genocidni. Usmjerenost srpskog etnocentrizma prema Hrvatima i hrvatstvu (vrijedi i obrnuto) može se objašnjavati poznatom psihoanalitičkom tezom o *narcizmu malih razlika*.“⁵⁰

ovih događaja uzima ove događaje kao dokaz provociranja međuetničkih sukoba od Hrvata, dok hrvatska strana osporava vjerodostojnost događaja ili, pak, naglašava njegovu irelevantnost za ukupan tijek događaja.

⁴⁹ Slaven LETICA, Predgovor, u zbornik (grupa autora ur. Bože ČOVIĆ), *Izvori velikosrpske agresije*, August Cesarec i Školska knjiga, Zagreb 1991., 10.-11. Zanimljivo je primijetiti kako Letica pitanje reciprociteta pojave etnocentrizma - "(vrijedi i obrnuto)" - pozicionira u drugi plan (što se donekle može tumačiti fokusiranjem na pitanje srpskog, a ne hrvatskog etnocentrizma), kao što i Mitrović šturi spomen poveznice između proglašenja SAO Krajine krajem 1990. i etničkog čišćenja nesrba "potiskuje" nabranjem. Ne umanjujući vrijednost oba iskaza može se primijetiti kako usprkos prividno težnji objektivnom prikazu i Letice i Mitrovića, u oba slučaja dolazi do ublažavanja etnocentričnih pozicija vlastite nacije.

⁵⁰ Isto, 11.

Pojam etnocentrizma, o kome govori Letica u ranim fazama velikosrpske agresije na Hrvatsku, afirmira se kao primarna jugoslavenska političko-ideologijska inačica ekskluzivnog i agresivnog nacionalizma početkom devedesetih godina. Primjena takvog koncepta (kako to opisuju Kovač i Đinđić) nije predstavljala samo postkomunističku manifestaciju političke demagogije koja u ime jedinstva jedne (srpske) nacije - potičući, pritom, pučističko nasilje - zagovara nadnacionalno jugoslavensko jedinstvo. Ponašanje Srbije, koja se tijekom 1990. ubrzano približava pozicijama armijskoga vrha te praktično ruši saveznu vladu premijera Ante Markovića, uspostavlja politički model koji afirmira supremaciju jednog radikalno interpretiranoga kolektivnog prava. Ekskluzivno pravo jedne nacije da, ne obazirući se na druge, nasiljem ostvari svoje ciljeve predstavljalo je suštinsku suprotnost demokratičnosti i poimanju kako kolektivnih prava drugih, tako i ljudskih prava pojedinca (građanska prava). Godinama kasnije, rezimirajući slijed jugoslavenskih sukoba, bosanskohercegovački povjesničar Dubravko Lovrenović u svojem „Pledoajeu protiv historiografije etnocentrizma“, tragičnom uskrsavanju „retrospektivnih mržnji“ i stavljanjem prošlosti u službu „nacionalizma ujedinjenja“, suprotstavlja „sveobuhvatnu koncepciju o čovjeku i vremenu – jednu vrstu historiografije oslobođenja“.⁵¹ Humanistički apel jednog povjesničara, koji „monotonij tragediji komplementarnih neprijatelja“ (sukobu etnocentričnih koncepcija) traži alternativu u univerzalnim općeljudskim vrijednostima, s lakoćom se može transponirati u vrijednosni sustav univerzalizma ljudskih prava. Dakako, početkom devedesetih godina razvijala se manje idealistička i hipotetska povijesna zakonitost.

U uvjetima poistovjećivanja „srpstva“ i „jugoslavenstva“ - koji promovira agresivna politika Slobodana Miloševića, te u ozračju rudimentarnoga političkog pluralizma, nameće se potreba redefinicije nacionalnih identiteta; na udaljavanje od jugoslavenskih spona i naglašavanje pojedinačnog nacionalnog identiteta potvrdio je izborni poraz „najpopularnijeg“ Jugoslavena, premijera Ante Markovića. Agresivni Miloševićev nastup potaknuo je „nacionalizam spojenih posuda“.⁵² Pojavu, koju će književnik i političar HDZ-a blizak predsjedniku Tuđmanu - Ivan Aralica, objašnjavajući pozicije službenoga Zagreba u kasnijim bosanskohercegovačkim sukobima, nazvati „obrambenim secesionističkim nacionalizmom“; nacionalizmom koji se razvija kao reakcija na „ekspanzionistički srpski nacionalizam“.⁵³

⁵¹ Dubravko LOVRENOVIĆ, „Pledoaje protiv historiografije etnocentrizma“, *Oslobođenje*, 15. 2. 1998.

⁵² U jednoj recentnoj analizi ekstremnog slovenskog nacionalizma usmjerenog protiv Hrvatske i manjina u Sloveniji Marinko Čulić primjećuje „kako svi nacionalizmi na ovom prostoru funkcioniraju po sistemu spojenih posuda“. Marinko ČULIĆ, „Osoba tjedna – Zmago Jelincić“, *Feral Tribune*, 26. 10. 2007.

⁵³ Ivan ARALICA, *Što sam rekao o Bosni*, Zagreb 1995., 54.-55. Dakako, istom sintagmom mogli su se poslužiti, primjerice, i pobunjeni Srbi u Hrvatskoj; jedna od suvremenih tipologija nacionalizama ukazuje na „secesionistički nacionalizam“, karakterističan za raspade europskih carstava nakon Prvoga svjetskog rata; vidi Hans-Ulrich WEHLER, *Nacionalizam, povijest, oblici, posljedice*, Zagreb 2005., 68.

U svojim analizama uzroka jugoslavenskih ratova povjesničarka Dragovic-Soso istražuje „konverziju mnogih srpskih intelektualaca u nacionalizam i njihov 'politički brak' s Miloševićevim režimom“; pritom, (kako primjećuje Sabrina P. Ramet) „pažljivo izbjegava pribjegavanje jednoznačnim objašnjenjima“ toga fenomena te naglašava da se „nacionalizam ne razvija u izolaciji, već u interakciji jednoga s drugim, proizvodeći spiralu radikalizacije“.⁵⁴ U jugoslavenskom kontekstu promjena društvenih vrijednosti manifestira se i odnosom prema shvaćanju ljudskih prava; tako pravo na obrazovanje, zdravstvenu zaštitu te posebice rad (koje je istaknuto kao najviša – socijalistička – vrijednost) krajem osamdesetih godina ustupaju mjesto kolektivnim „političkim“ ljudskim pravima u čijem je središtu nacija koja postaje središnjim političkim subjektom (namjesto „radnog naroda“). Za ovaj rad posebno je zanimljiva politička konverzija inteligencije koja univerzalizam ljudskih prava zamjenjuje nacionalnim pravima (koja se u konačnici svode na etnocentrične pozicije). U kontekstu srpske politike osamdesetih godina na taj aspekt paradigmatički upućuje „obrat“ jednoga od vodećih srpskih i jugoslavenskih filozofa Mihaila Markovića krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. Uz akademika Vasilija Krestića – „specijaliziranog“ za pitanja „povijesne krivnje“ Hrvata zbog genocida počinjenog od strane ustaša u Drugome svjetskom ratu, Marković se 1986. godine afirmira kao jedan od glavnih tvoraca Memoranduma SANU. U godinama koje su slijedile on postaje i jedan od stupova intelektualne potpore političkog uspona Slobodana Miloševića.⁵⁵ Međutim, još početkom sedamdesetih godina Marković aktivno zagovara univerzalizam ljudskih prava i predaje teoriju rezolucije konflikta na međunarodnim seminarima u Beču (1970.) i Helsinkiju (1971. - 1972.).⁵⁶

U sklopu jedne od relevantnih analiza „srbijanskog masovnog pokreta“ (u odnosu prema „hrvatskom pitanju“) iz 1991. godine može se istaknuti i komplementarno zapažanje politologa Anđelka Milardovića. Aludirajući na Miloševića i njegov „autoritarni populizam“, Milardović ističe kako on počiva na „karizmatičkom i iracionalnom autoritetu vođe“ te ga povezuje s „desno radikalnim pokretima“ koji uz pomoć političkog marketinga i kontrole medija „uvijek lansira mit o neprijatelju“.⁵⁷ Milošević je još u gazimestanskom govoru 1989. godine historicistički „povezao tradiciju i modernitet: kosovski događaj iz 1389. i povratak srpske državnosti 1989.“; evokacija herojske srpske žrtve poslužila je kao jasna i nedvosmislena poruka suvremenim neprijateljima: kako protivnicima obnove srpske države (“homogenizacija” srpskog naroda)

⁵⁴ Jasna DRAGOVIC-SOSO, „*Saviours of the Nation*“: *Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London: C. Hurst & Co., 2002., 256.-257. Prema Sabrina P. RAMET, *Thinking about Yugoslavia, Scholarly Debates about Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, 2005., Cambridge, New York. Melbourne..., 2005., 153.

⁵⁵ O glavnim sudionicima Memoranduma SANU vidi <http://www.balkan-archive.org.yu/kosta/memorandum/the.beginning.and.end.of.the.memorandum.committees.work.html>

⁵⁶ O Mihailu Markoviću vidi Jens Martin ERIKSEN, Vasilije KRESTIĆ, Mihajlo MARKOVIĆ, Frederik STJEMFELT, “The Memorandum: Roots of Serbian nationalism, An interview with Mihajlo Markovic and Vasilije Krestic”, <http://www.eurozine.com/articles/2005-07-08-eriksen-en.html>. Također, http://en.wikipedia.org/wiki/Mihailo_Markovi%C4%87.

⁵⁷ Anđelko MILARDOVIĆ, *Srbijanski pokret i hrvatsko pitanje*, Zagreb 1991., 66.

tako i jugoslavenskim „birokratima“ koji žele uništiti zajedničku jugoslavensku državu („antibirokratska revolucija”).⁵⁸ Pritom, mit o neprijatelju – kako primjećuje Milardović - ima „mobilizacijsku, integracijsku i diferencijacijsku funkciju“. Mobilizacijska funkcija očituje se u „usmjerivanju nezadovoljstva i agresije prema pripadnicima druge grupe“. Integracijska funkcija odnosi se na zbijanje pripadnika iste grupe čiji pripadnici „pred zbiljskim ili fiktivnim neprijateljem postaju bliskiji, srodniji i nadasve solidarniji“. Diferencijaska, pak, funkcija mita o neprijatelju iskazuje se u „strogo razgraničenju na *mi* i *oni*, tj. one koji su *naši* i *nisu naši*“, a tako se uspostavlja „egzistencijalni odnos prijatelja i neprijatelja, koji u ekstremnim situacijama vodi u građanski rat“.⁵⁹

Kada je riječ o temeljnim povijesnim činjenicama koje su neposredno odredile tijek i način raspada jugoslavenske države treba naglasiti kako je velikosrpska ideologija i politika Slobodana Miloševića suvremeno povijesno ishodište svih jugoslavenskih nacionalizama koje je ne samo kronološki prethodilo spirali političkog radikalizma već ga i funkcionalno proizvodilo. U razdoblju koje je uslijedilo 1991. godine i kasnije, taj povijesni temelj značio je instrumentarij koji je potaknuo pomak od zagovaranja nacionalnih prava i političke borbe za pojedinačne nacionalne interese do nasilja - masovnog kršenja ljudskih prava i genocida. Pojava autoritarnog populizma i etnocentrizma koje hrvatski analitičari registriraju u Srbiji kao protudemokratsku političku formaciju na prijelazu osamdesetih u devedesete godine 20. stoljeća postupno se razvija i u Hrvatskoj. Tim pitanjima, koja zbog prostornog ograničenja nisu obuhvaćena ovim radom, bavi se, između ostaloga, nastavak ove studije.

Zaključak

Od samog izbijanja jugoslavenske krize problematika ljudskih prava nametnula se kao činitelj koji je u bitnom odredio recentnu povijest Hrvatske i prostora bivše Jugoslavije. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća proces nacionalnih homogenizacija postaje dominantan društveni proces u Jugoslaviji, a pečat im daje pojava autoritarnog populizma i etnocentrizma. U povijesnom smislu kronološko ishodište takvih povijesnih silnica zastupljeno je u Srbiji, a slijedom niza povijesnih datosti – uključujući reakciju na politiku srpske političke elite - te pojave razvijaju se na osebujan način i u drugim republikama (kod drugih naroda). Historiografija tek treba raščlaniti i povijesno kontekstualizirati pojedine oblike „etničkih čišćenja“ - stvaranje etnički homogenih prostora, te utvrditi korelaciju i povijesni sud o „nacionalizmima“ koji se razvijaju kod naroda bivše Jugoslavije. U tom sklopu valja razmatrati i ulogu međunarodne zajednice. Ovaj rad predstavlja uvodni dio studije koja se bavi obilježjima i povijesnim kontekstom nacionalnih pokreta u Srbiji i Hrvatskoj odnosno sastavnicu šireg istraživanja problematike ljudskih prava u povijesnom kontekstu raspada Jugoslavije i stvaranja novih nacionalnih država.

⁵⁸ Isto, 63.

⁵⁹ Isto, 67.-68.

SUMMARY

CROATIAN AND HUMAN RIGHTS 1990-1992 – RESEARCH FRAMEWORK: ETHNOCENTRISM, AUTHORITARIAN POPULISM, HUMAN RIGHTS AND DEMOCRACY

The author is concerned with the relevance of human rights for the contemporary history of Croatia as well as the historiographical dimension of the appearance and combination of ethnocentrism and authoritarian populism as a framework for national homogenization in Serbia and Croatia (former Yugoslavia) at the beginning of the 1990s. In the article he attempts to tie together various – above all, political – aspects of the basic theme: the origin and meaning of the ideas of the new political elites, the reception of value positions at a time of transition and war, an understanding of the relationship between national interests and democratization (whose point of contact is the acceptance of the principle of the protection of human rights), etc. In broader terms, he focuses on the problem of the relationship between nationalism and democracy in the discourse of the new political elites after the introduction of political pluralism. At the end of the 1980s and the beginning of the 1990s the process of national homogenization became the dominant social process in Yugoslavia, and this was confirmed by the appearance of authoritarian populism and ethnocentrism. In a historical sense, these forces had their chronological point of origin in Serbia, and because of a number of historical circumstances – including the reaction to the policies of the Serbian political elite – these developments took particular forms in other Republics (and among other peoples). Modern historiography has to examine and contextualize particular forms of “ethnic cleansing” – the creation of ethnically homogenous areas, as well as establish the correlation to and historical significance of the “nationalism” that developed among the peoples of the former Yugoslavia. The role of the international community in this regard has to be examined as well.

Key words: The Break-up of Yugoslavia, Human Rights, The Homeland war, European integration, Croat-Serb relations